

‘Den Gamle’ som præst

eller et blik ind i N. F. S. Grundtvigs præstevirke især i perioden efter sygdommen 1867

Af Anders Eskedal

“En *Kapellan* kan gammel blive / og holder sig ved Haab ilive”, hed det i J. L. Heibergs rimfejde imod Grundtvig i 1817. Og man må jo sige, at kapellanen fra dengang blev en gammel mand – næsten 89 år, da han døde i høsten 1872, til det sidste aktiv som institutionspræst ved ‘Helligaands Hospital’,¹ Vartov, hvor han siden 1839 havde været Danmarks første de facto valgmenighedspræst: Her samledes i alle disse år en fri menighedskreds om ham uden sognebåndets omklamring og med fuld gudstjeneste, modsat den sakramentsløse ‘aftensang’, han havde måttet nøjes med at holde i Frederikskirken i 1830’erne. At den danske folkekirkes ‘frihedslovgivning’ ved Loven om Sognebåndsløsning i 1855 og Valgmenighedsloven i 1868 har gjort en lignende ordening mulig også for andre skyldes for en væsentlig del hans indsats undervejs både som kirkemand og politiker.² Sognepræst i den gængse og geografisk afgrænsede betydning havde han ikke været siden 1820’erne, men præst i den danske folkekirke, det var han endnu som meget gammel. Men hvordan var han som præst? Hvordan udøvede han sit kald, og duede han til sit embede?

Meningen med denne artikel er at samle den temmelig spredte viden om den meget gamle Grundtvig som præst. Vidnesbyrdene henter vi dels fra dem, der har givet skriftlige beretninger derom, dels fra en læsning af Grundtvigs egne sene prædikener. Prædikenerne fra sommeren 1861 og frem er i 2 bind udgivet af C. J. Brandt. Hertil føjer vi så nogle enkelte hidtil utrykte prædikener og kirkelige taler.

Vi går ind i den gamle præsts liv, da han lige før jul 1867 vender tilbage fra orlov efter sit sidste store anfald af sindssyge. Det vil dog være umuligt at undgå at inddrage oplysninger fra før den tid. Grundtvigs tilbagevenden sker formelt på opfordring fra menigheden, hvis ordfører i sagen er handskemager Larsen. En sådan opfordring var nødvendig, eftersom Grundtvig allerede i april havde indgivet sin afskedsbegæring, som dog var blevet stillet i bero af kulturministeren.³ Men den tilbagevenden er mærkbart svækket. Svækkelsen bemærkes i prædikenerne derved, at de bliver kortere og kortere. Det bliver de trinvist over år, men

her efter sygdommen bemærkes det des mere.⁴ Håndskriften bliver også gradvist større og løsere. Vi ved, at han led af tiltagende synssvækkelse, især med hensyn til læsesynet, og af gangbesvær, på grund af rosen og vand i benene. Nordmanden Hans Brun, der i 1882 er den første, der skriver en egentlig biografi om Grundtvig, beskriver, som rimeligt er, også en tiltagende fysisk træthed hos 'Den Gamle', mens hjernen fungerede usvækket.⁵ Lægen H. P. B. Barfod vil vide, at denne svækkelse har taget sin begyndelse omkring 1860.⁶ Men af en mand på 90 at være virkede Grundtvig ikke specielt svagelig, siger Edmund Gosse.⁷

Denne gamle – for sin samtid *meget* gamle – mand med sine begyndende gammelmandssvækkelser var i forbindelse med sit 50-års præstejubilæum 1861 blevet udnævnt til (titulær) biskop⁸ “af Kingos og Brorsons orden”.⁹ Men det var der vel også en vis rimelighed i, eftersom hans kirkelige tilhængerskare efterhånden var blevet af anselig størrelse, og han selv, som videnskabsmand og politiker, men især som kirkelig personlighed, var blevet en magtfaktor, man måtte regne med. Så da han blev syg i foråret 1867, var der nok nogle af hans modstandere, der tænkte, de havde forudset, at denne stadigt udfarende kraft ville kamme ynkeligt over en dag.¹⁰ Men om sygdommens forløb og overvindelse skal nærværende ikke handle. Efter sin sygdom bejaer Grundtvig på vennemødet 1868 Gunni Buscks ord om, at Gud undertiden må tage hårdt fat på sine tjenere for at bringe dem på ret køl.¹¹ Det er så godt som at sige, at al afgudsdyrkelse med ham er blevet umulig. Om en sådan ‘afgudsdyrkelse’ har fundet sted indtil da? Han var jo næsten kun omgivet af venner og beundrere,¹² men Grundtvig selv kunne jo nok kende forskel. Vilh. Birkedal mener på vennemødet efter Grundtvigs død, at man først og fremmest samlede om ham, fordi han pegede på Kristus.¹³

Til en præsts opgaver hører dels de kirkelige: gudstjenester med sakramenternes forvaltning og de såkaldte kirkelige handlinger: konfirmation, vielse og begravelse (som jo også er gudstjenester), dels de forskellige sammenhænge, hvori han møder sin menighed til hverdag, herunder sjælesorgen. Dengang hørte der også til præstearbejdet forpligtelser i kraft af stillingen som embedsmand, ikke blot, som nu, med civilregistrering gennem kirkebøgernes førelse, men også i skolens sammenhæng. Dette var Grundtvig dog, fordi han ikke var sognepræst, fri for. Også konfirmandundervisning var han formelt fri for, men påtog sig den dog i et vist omfang. Den overkommelige opgave som hospitalspræst ved Vartov, som Grundtvig ærlig og redelig ikke brød sig om og til dels havde misligholdt, blev fra 1854 passet af hans skiftende kapellaner

(1853-62: P. O. Boisen, 1862-71: Kr. Køster og 1871-72: Kr. Jørgensen). Under deres tilsyn stod også den 'Hjælpekasse', som i 1854 var blevet oprettet, for at menighedens medlemmer gennem den frivilligt kunne bidrage til de fattiges vel – altså den allerførste 'menighedspleje' i Danmark.¹⁴ Arbejdsfordelingen blev i øvrigt og var helt op i Grundtvigs høje alderdom den, at han fik alle højmesseprædikenerne, mens hans kapellaner måtte tage sig af det andet: Af sjælesorgen for hospitalslemmerne og af de forholdsvis mange begravelser, som hidrørte fra dem. Til Boisen skal han have sagt, at hvis han ikke havde villet prædike, var han ikke blevet præst.¹⁵ Til højmesseprædikenerne kom også en månedlig onsdagsprædiken samt en hver onsdag i fastetiden, og dertil kom en særlig Vartov-tradition: den årlige prædiken til Luthers minde på reformationsdagen den 31. oktober.¹⁶ Desuden må nævnes – skønt det jo var noget rent privat – den husandagt, som Grundtvig i sit tredje ægteskabs tid indførte, og som i hvert fald lejlighedsvis overværedes også af andre end dem, der hørte til hans husstand. Også husandagten hører til hans præstearbejde. Og så måtte han to gange om året ud at holde tale på Marielyst Højskole: ved henholdsvis sommerskolens og vinterskolens åbning.¹⁷

Dette giver dispositionen til vor redegørelse Grundtvigs præstearbejde i hans meget sene år.

Flere fortæller, at højmesserne i Vartov var en festlig oplevelse, som tiltrak mange mennesker. Det var selvfølgelig flest af Grundtvigs kirkelige tilhængere eller 'venner', men også udefrakommende nysgerrige – foruden Vartov-lemmerne naturligvis. Sådant havde det været i mange år, og allerede fra ca. 1847-48 synes kirken at have været fyldt hver søndag.¹⁸ Og sådan var 'vennekredsen' blevet gradvist større, fordi nogle af de nysgerrige efterhånden sluttede sig nærmere til. Sådant var det gået Hans Brun, som fra først af (i 1845) blot ville træffe den mærkelige Vartov-præst, han havde hørt om. Sådant var det gået C. J. Brandt, og sådan var det gået Morten Pontoppidan, og sådan var det endnu i de meget sene år.¹⁹ Tilladelsen til at løse sognebånd kan også have gjort sin virkning.

Man kom ind i kirken gennem hovedindgangen fra Løngangsstræde og fandt sin faste plads. Det var ikke kun dem, der havde lejet faste stolestader og derved bidrog økonomisk til kirkens vedligeholdelse, der havde faste pladser. Også nytilkomne syntes ret hurtigt at finde ind i dette mønster; begyndelsen var selvfølgelig ofte en ståplads.²⁰ Der var også indgang fra Grønnegården i kirkens nordvestre hjørne. Med sit egetræsmaledede træværk og de derved stærkt optrukne delinger kunne rummet

virke 1850' er-agtigt, hvad det jo også var. Ved en større ombygning i 1856-58 havde man fået en bred midtergang af egetræsplanker, beklædt med tæpper²¹, og man havde ført stolestaderne ud til ydermurene, i stedet for at have dem alle samlet på gulvets midte med gange yderst og specielle stolestader for de særligt fine langs væggene. Det gav lys i kirken, og når det ikke var tilstrækkeligt, skal den 'levende' belysning i kirken have været særdeles betagende. Enkelte stolestader var dog bevaret øverst i kirken, i nord til Stiftelsens inspektør, til præsten og borgmesteren, og i syd til enkedronningen. Døbefonten stod herefter i kirkens vestende under det lille 'venlige' orgel, og alteret, med prædikestolen direkte over sig som i en reformert kirke, var naturligvis placeret i øst.²² På begge sider af prædikestolen sås panelskillerum, hvorpå var hængt nogle billeder, forestillende Kristi gravlæggelse og Kristi opstandelse. Et tredje billede i samme serie, forestillende korsfæstelsen, var anbragt over døbefonten. Bag panelerne var da sakristi og trappe til prædikestolen anbragt. Chr. Dalsgaards billede af Grundtvig i sakristiets dør viser, at denne ordning endnu fandtes i 1868. De træsjøler, som bar pulpiturene i syd og nord var ikke, som i dag, ført helt op til kirkens loft.

Den senere højskoleforstander Johan Borup fortæller, hvad han oplevede som en meget ung mand:

Derinde i den lavloftede, usmykkede kirke med de smalle stolestader var der en helt anden stemning end i de andre kirker. Alle derinde sang med, alle hørte de sammen som venner, ingen stivhed eller højtidelighed, men en stille følelse af samhørighed rådede derinde og sås i de åbne ansigter.²³

Borups beskrivelse er i udgangspunkt og sigte positiv. Edmund Gosse derimod kalder stemningen "mærkelig fanatisk" og "ekstatisk", og han så "kvinder, vuggende, hensunkne i tavs bøn". Gosse beskriver salmesangen som "hurtig og i et staccato af skjaldens egen opfindelse, det lignede ikke den langsomme sang i statskirkerne". I øvrigt har Den Gamle næppe selv været særlig musikalsk; i det højeste beskrives hans sang som en brummen, og han var undertiden meget uheldig med at udpege melodier til egne tekster.²⁴

Thomas Rørdam har i en lille bog om Grundtvigianismen contra *Indre Mission* (1889) endnu en positiv skildring af gudstjenesten i Vartov og hæfter sig især ved menighedens inderlige bøn, og det gjaldt både Vartov-lemmernes og kancellirådens, her ville man, modsat så mange andre steder, godt være ved sit gudsforhold! Og så var der salmesangen: "Som en tonebølge rejste sangen sig (...) man kunne (...) høre på disse

mennesker, at de sang med glæde for Herren!”. Men det mægtigste indtryk gjorde dog altergangen. Det var i denne gudstjeneste virkelig indtrykket, at Herren er midt iblandt sit folk, “Og så den indbyrdes glæde og kærlighed, hvormed kirkegængerne hilste på hinanden, som var de alle søskende!”²⁵

Disse tre vidnesbyrd beskæftiger sig med forholdene *efter* Grundtvigs sygdom. Men det er det indtryk, alle, der udtaler sig derom, både før og efter sygdommen, er enige om at give videre: Gudstjenesten i Vartov var en salmesangsgudstjeneste med bøn og sakramenternes højværdighed og levende brug i centrum. I Grundtvigs velmagtsdage beskrives hans prædiken som en rivende veltalenhed, men på hans gamle dage bliver den mere stillestående. Og så var menighedens fællesskab i Vartov andet og mere end en talemåde. Man kan overveje, om der har været noget pinseagtigt, karismatisk over disse gudstjenester? Grundtvig selv har under alle omstændigheder været en karismatisk figur, og hans stadige tale om Helligånden kan nemt have skabt en sådan atmosfære. Vartovgudstjenesten, med eller uden karismatisk præg, blev naturligt nok under alle omstændigheder model for det gudstjeneste- og menighedsliv, som man hyldede i den grundtvigske bevægelse.

Hans Raun Iversen²⁶ kalder Grundtvig for en vækkelsesprædikant, om nogen, selv om han foretrak at tale i kirken frem for i den private vækkelsesforsamling. Hans menigheder, både ved aftensangsgudstjenesten i Frederikskirken og i Vartov, blev derfor også vækkelsesmenigheder. Og de anførte vidnesbyrd om gudstjenesten turde give Raun Iversen ret.

Menigheden bestod af alt fra Vartov-lemmeme til samfundets spidser, (men efter 1867 ikke enkedronningen, hvem det blev forbudt at komme i Vartov).²⁷ Der var i menigheden en del håndværkere og selvstændige næringsdrivende eller småkårsfolk, flere studenter, et par professorer, en og anden gang en fremtrædende politiker, en oberst, kort sagt alle slags folk, men vistnok med overvægt af folk fra de finere kredse, fra det solide borgerskab og ‘opad’. Der findes en opstilling fra slutningen af 1840’erne på baggrund af kommunionbøgerne, men den medtager desværre ikke Stiftelsens lemmer. Den siger, at en lille tredjedel af menigheden den gang kom fra underklassen, omkring halvdelen fra mellemklassen, især selvstændige erhvervsdrivende, og den sidste femtedel fra overklassen og den akademiske verden.²⁸ Det er ikke sandsynligt, at menigheden i Grundtvigs levetid udviklede sig voldsomt, som sociologisk størrelse betragtet.

Hertil kan kirkestatistikken²⁹ fortælle, at der i årene 1867-71 døbttes 79 børn, konfirmeredes 41 unge og viedes 15 par. Kommunionbøgerne kan

meddele, at i hele perioden 1858-71 var der forbløffende stabilt cirka 1600 altergæster indskrevet hvert år. At årene 1867 og 1872 kun tæller 1200 har rimelig begrundelse i Grundtvigs sygdom, hhv. hans død. Fra sin tilbagekomst efter sygdommen og til sin død holder Grundtvig i alt 272 prædikener i Vartov, heraf 28 onsdagsprædikener.³⁰ Det betyder, at der i denne periode gennemsnitlig har været indskrevet ca. 30 mennesker til altergang pr. højmesse, og at der har været en dåb ved ca. hver tredje højmesse. Og tallene afviger ikke meget fra det forrige femårs tal. Men det er forholdsvis lave tal, skulle man synes. Var der ikke noget med nogle 'store' altergange en gang imellem, i hvert fald omkring Vennemøderne? Jacob Appel er her af den opfattelse, at

der har ved flere lejligheder været flere altergæster, end kommunionbøgerne angiver, og det er tænkeligt, at man ind imellem har tilladt, at folk tilmeldte sig ved alterbordet uden forudgående tilmeldelse, og så har de fået lov til at modtage nadveren.³¹

Hvornår lå skriftemålet? Alle referater siger, at det foregik allerførst, uden optakt. Grundtvigs tale i forbindelse med skriftemål var altid kort og fyndig, fortælles der. Visse af disse taler kan læses i de af Brandt udgivne *Kirkelige Lejlighedstaler*, men ingen af dem, Brandt anfører, stammer fra de allersidste år. Den fra jubilæet 1871 findes dog trykt i *Højskolebladet*, og Brun citerer (s. 631-34) efter Vennemøde-referaterne både skriftetale og prædiken fra 1869. Grundtvig brugte dem gerne til at forberede altergangen. Han kæmpede livet igennem for at få absolutionen før altergang afskaffet, men det lykkedes ham ikke. Han ville vel i virkeligheden også helst have forhåndstilmeldingen afskaffet, men måtte jo holde sig til reglerne. Da han palmesøndag 1867 brød med gældende praksis, var det dét, der blev påtalt.³²

Gudstjenesten begyndte i de sene år altid (!?) – ifølge Borup – med salmen 'Nu bede vi den Helligaand'. Det modsiges dog af Brun³³, som fra gudstjenesten 5. trinitatis søndag 1870 har noteret sig salmevalget, men ikke nævner den. Det samme gælder 13. trinitatis søndag 1865.³⁴ Man sang efter Grundtvigs salmebog, *Festsalmer*. De var begyndt som nogle løbblade til julen 1845 og dernæst til de følgende højtider. Første gang udkom de som bog i 1850, og med tiden forøgedes de lag på lag. Tiende udgave nåede at udkomme inden Grundtvigs død. Festsalmerne var oprindeligt tillæg til *Evangelisk-kristelig Psalmebog* af 1798 med samt biskop Mynsters tillæg til samme, og det forblev de formelt, også efter at *Psalmebog til Kirke- og Huus-Andagt* var udkommet i 1855. Det ændredes først, da C. J. Brandt til ellefte udgave i 1873 ordnede stoffet i

en anden og mere meningsfuld rækkefølge og nummererede fra 1-331.

Man brugte endnu biskop Baggers gamle gudstjenesteordning fra 1685/88 med de af biskop Balle gennemførte ændringer, så der fulgte salutation og kollekt og søndagens epistel og derefter endnu en salme. Frederik Lange Grundtvig har fortalt som et kært barndomsminde, hvordan hans far halvvejs læste og halvvejs messede kollekten; det blev indbegrebet af hans minde om faderens gudstjeneste.³⁵

Så besteg Grundtvig prædikestolen. Han bekendte først troen med Den Apostoliske Trosbekendelses ord.³⁶ Det var det eneste sted i liturgien, den kunne anbringes, og overmåde vigtigt var det jo for Grundtvig at have den med. Besynderligt nok, at Borup ikke nævner dette, men blot siger, at han holdt bøn, “en lang Bøn, altid den samme, Ord for Ord, så alle kunde den udenad”, og altid indledt med citat af salmen: ‘Kom, Sandheds Aand -’. Men eftersom Borup fortæller, at der også var dåb, kan troens bekendelse fra prædikestolen jo være faldet bort den dag, han fortæller om. Bønnen skal være den samme, som Grundtvig i sit tredje ægteskabs tid brugte ved husandagten derhjemme, men denne bøn (som med små uoverensstemmelser findes i mindst fire forskellige, af hinanden uafhængige, overleveringer)³⁷ synes at være flere forskellige sammensatte bønner, og alt inklusive er de længere end de fleste af prædikenerne. Hertil kommer den meget lange forordnede bøn efter prædikenen Bønnerne ved husandagten indeholder en parafrase af Den Apostolske Trosbekendelse, og Grundtvig kan vel ikke tænkes at have fremsagt denne og derefter parafraseret den? Så mon ikke hans bøn inden prædikenen i kirken har været en del eller et ekstrakt af hans bøn ved husandagten, snarere end denne bøn i fuld længde? Brun siger³⁸, at “en stor del af” husandagtsbønnen blev brugt i kirken; men den nøjagtige ordlyd lader sig ikke rekonstruere, det forbliver gætteværk.

Indtrykket af den gamle Grundtvig som prædikant synes at være forskelligt, alt efter hvem man spørger. Når han endelig var kommet op på ‘stolen’, og kordegnen havde fæstnet det berømte bræt, han havde til støtte bag sig, stod han, mens han talte, bomstille med venstre hånd på læsepulten og sine papirer i den højre. Hans stemme var dyb, “gravdyb”, siger Borup, “som kom den fra kælderens under os”, siger Gosse, som også kalder den “dump og sløret”. *Kristeligt Folkeblads* anmelder fra genindsættelsesgudstjenesten 4. adventssøndag 1867 kalder den “dyb og stærk” og spejler måske derved forholdene i pastor Grundtvigs velmagtsdage. Han har, uden at råbe, kunnet tale en forsamling op. Både Brun og Borup anfører, at han talte roligt, uden megen modulation af stemmen, kun vendte han håndfladerne opad, når noget skulle betones.

Begtrup skriver om “et jævnt, næsten ensformigt, lidt syngende Tonefald”.³⁹ Men Gosse anfører (fra gudstjenesten 21.7.1872): “Grundtvig talte med stor anstrengelse, mer og mer langsomt og utydeligt, til sidst med lange ophold mellem ordene, som et ur, der er ved at gå i stå.” Borup har noteret sig, at Grundtvigs tale var “mere en Enetale end en Tiltale” og antagelig gik hen over hovedet på de fleste; derfor var det ikke så meget det, han sagde, som

det var den Højhed og Sikkerhed, som udgik fra hans Skikkelse, naar han stod deroppe gammel og hvid og vidnede om det samme, han nu havde vidnet under Modstand og Opofrelse i tresindstyve Aar (...) som gjorde Indtryk.

Og så var det den enorme ælde, Grundtvig udstrålede. Alle, der kom i nærheden af ham, både som kirkegængere og i anden sammenhæng, noterer sig dét.

Hvad Grundtvig sagde i sine prædikener, fremgår af *Sidste Prædikener 1-2*. De er udgivet af C. J. Brandt i 1880 og dækker perioden fra Grundtvigs 50-års præstebubilæum i sommeren 1861 og til hans død 1872. Brandt anslår i et efterord at have taget “godt og vel halvdelen” af prædikenerne fra denne periode med – 60% bliver det i runde tal, når også onsdagsprædikenerne tages med.⁴⁰ Udgivelsen er ikke videnskabelig med tekstkritiske noter osv., men stikprøvekontrol har vist, at Brandts tekstgengivelse er fuldt ud til at stole på – dog er retstavningen hans egen og ikke Grundtvigs; den har han med rette fundet gammelagtig. Brandt har også udgivet et bind *Kirkelige Lejlighedstaler af Grundtvig* og skal ikke have utak for det. Men vi vil her give nogle enkelte hidtil utrykte prædikener videre, samt en ligtale og et par vielsestaler. Desuden trykkes en oversigt over Grundtvigs samlede prædikener i perioden.

Det er de gammelkendte temaer i Grundtvigs kristelige tankeverden og forfatterskab, der stadig fylder prædikenerne:

1) Sakramenternes centrale betydning i den kristne tro og gudstjeneste omtales i hver anden prædiken, men de er først i nytiden blevet erkendt og kommet til deres ret. Om dåben betones altid på 4. adventssøndag og til fastelavn, at den kristne dåb og Johannes Døbers dåb er to helt forskellige ting. Johannesdåben forudsætter, at et menneske erkender sin synd, og Jesu dåb hos Johannes var indvielsen til hans særlige gerning som Guds Søn og vor Frelser, hvorved han ligefrem tildøbes os som sådan. Ved vor dåb i den kristne menighed tildøbes vi ham, den er indgangen til den nye pagt under syndernes forladelse, “et Igenfødselsens og Fornyelsens Bad i den Helligånd”. På trinitatis søndag med evangeliet

om genfødselen af vand og ånd betones det, at dåben skænker en virkelig genfødselse, og at dåben i Faderens og Sønnens og Helligåndens navn for øvrigt er et salighedsvilkår. I nadveren gør det guddommelige kærlighedsord os fælles om Jesu legeme og blod. Nadvelementernes beskaffenhed og status, og hvad der i øvrigt sker i nadveren, er for Grundtvig en hemmelighed, men i troen ser vi dog det for os væsentlige: Vor forening med Guds Søn og med hinanden i hans navn. Nadveren er altså for os et måltid til ihukommelse af Kristus og et kærlighedsmåltid med hverandre, men samtidig er det den levende og nærværende Kristus, der ved sin indstiftelses ord gør nadveren til det, den er. Efter jubilæet 1861 holder Grundtvig kun een skærtorsdagsprædiken (1862), og den har Brandt ikke ladet trykke. De troendes hjertelige fællesskab spiller naturligvis en betydelig rolle, ikke bare i forbindelse med nadveren, men i menighedens liv i det hele. Det kristelige ægteskab og hjemliv nævnes af og til som forbillede eller spejl for det kristne menighedsliv, men kærlighedens kilde er, som overalt, Ordet, Kristus.

2) Retfærdiggørelsen alene ved troen på Kristus er fast tema på 6. trinitatis søndag. I den sag er Grundtvig så afgjort lutheraner. I den forbindelse får paven og katolicismen af og til et hak i tuden, især 3. helligtrekongers søndag. Troen kommer af ordet, som lyder, og det mundtlige ord har betydning og prioritet over det skriftlige. Det har aldrig været Grundtvigs mening at kolportere 'utroskab' mod Den hellige Skrift, men lyd er legeme, dvs. levende liv, men skriften er blot skyggen deraf – stadigvæk. 1. trinitatis søndag understreges det, at der er en fortabelse, som kan og skal undflys ved troen på Kristus. 2. fastesøndag bliver Grundtvig helt op i sin høje alderdom ved med at holde 'kvindeprædikener' og hævder 1870, at troen egentlig er en kvindelig egenskab, hvorfor Frelseren også måtte fødes af en kvinde uden mand; derfor burde vi heller ikke med Paulus miskende kvindens kald til at forkynde. Julesøndag 1868 hævdes også "kvindens jævnbyrdighed med manden".

3) Og Kristus-riget vil med sin forkyndelse, bekendelse og lovsang ikke blot overleve, men overvinde Satans-riget og verden og alle dens riger. Kristi menighed, dvs. hans troende døbte, er Guds-folket, det åndelige, som for at forstå sig selv som sådant må vide, hvad et folk er i verdslig forstand. Og da vil man kunne erfare Kristi nærvær i sin menighed som den opstandne, som kongen, hyrden, brudgommen mv. Men frihed er forudsætning for alt ægte åndeligt liv, ingen må eller kan tvinge andre til at tro, og det er og bliver en frivillig sag, om man vil tilslutte sig den tro. I et sådant tankeunivers mangler heller ikke en egentlig Helligånds-teologi. Den fremgår primært af prædikenerne til 4. og 6.

påskesøndag: Helligånden er Gud Faders Ånd, udsendt af Vorherre Jesus Kristus til hele menigheden til at vidne om livet og lyset og blive hos menigheden i gode og onde tider. Med den himmelske Faders Ånd har den troende Menighed alt, hvad der er både Kristi og Faderens. Hvad Helligånden vidner om Kristus er det, Trosbekendelsen siger, og menigheden aflægger sit vidnesbyrd ved brugen af Herrens mundsord ved dåb og nadver. Når menigheden gør det, lever den ikke længere åndeligt sit eget liv, men Kristus-livet sammen med ham. Det er kun i menigheden, som Kristi legeme, vi kan få del i guddoms-fylden, aldrig enkeltvis for sig, og det skyldes jo, at guddoms-fylden, som er livets fylde, er kærlighedens fylde. – Prædikenen på bededagen 1869 er interessant, for den giver os Grundtvigs syn på Kirkelig Forening for den Indre Mission.⁴¹

En ejendommelig bevidsthed om at være epokegørende i Danmarks kirkeliv, og måske i hele kristenheden, præger disse Grundtvigs prædikener, men også en ydmyg bevidsthed om, at det altså er Vorherre, der har givet ham denne position som nyopdager og nyopgraver af gammelt guld; det er aposteltidens guld, der er ved at komme for dagen.⁴² Derfor også den jævnlige tilbagevendende bemærkning om, at det var de foregående kristenslægters fejl eller skade, at de ikke havde nået den erkendelse, som nu gives Guds menighed. Det er, om noget, væsentligt for Grundtvig at bevidne, at Kristus er nærværende i sin menighed, nærværende i menighedens åndelige (og, for så vidt noget sådant udspringer, sociale) fællesskab, og især er Kristus nærværende i de sakramentale begivenheder, hvis velsignelse derved overrækkes os som gave, når vi troende deltager i dem. Han føler sig ikke bundet af nogen bestemt homiletisk metode, siger tyskeren Frank Schaeffer, hvis arbejde er bemærkelsesværdigt⁴³. Men når Grundtvig tit vælger sig et bibelord – ofte, men ikke altid fra prædiketeksten – som han sætter i spidsen for sin tale og tematiserer eller udlægger – nu, som i det meste af sin præstetid – så er det altså en homiletisk metode. Som regel prædiker han ved højmessens over evangeliet, en sjælden gang vælges dog epistlen. Ved onsdagsprædikenerne prædikeres oftest over epistlerne. Kun ved Vennemøderne vælger han helt frit sin tekst. I det daglige holder han sig tæt til Skriftens ord, som han forstår det og bruger det midt i sin menighed, og han trættes ikke af at måtte nøjes med den ene og samme tekstrække år efter år. Grundtvigs alderdomsprædikener hviler i sig selv, i deres eget kirkelige og teologiske univers, men han er ikke bange for at tage tidens begivenheder med op på prædikestolen og ytre sin mening, som regel dog med nogen varsomhed og mere indirekte end i tidligere tiders flyveskrifter. Meningen er aldrig at behage.⁴⁴

Chr. Thodberg og det arbejdsteam, der i 1980'erne udgav Grundtvigs prædikener fra Præstø og Christianshavn, har gjort opmærksom på, hvordan hans prædikener og hans salmer hænger på det nøjeste sammen, og hvordan visse afsnit af prædikenerne nærmest kunne have poetisk karakter med lange rækker af korte parallelle sætninger. Noget sådant forekommer ikke i alderdomsprædikenerne. Af og til citeres der salmevers, oftest vers af Grundtvig selv, men det er jo noget andet. De få salmer, Grundtvig skriver i disse sene år, har ingen nær sammenhæng med prædikenerne.⁴⁵ At tankegangen i salme og prædiken kan falde delvist sammen betyder ikke nødvendigvis, at de er indbyrdes afhængige. Sammenhæng kan der dog være mellem nr. 336 (*SV*, V, 2) og langfredagsprædikenen 1868, skønt salmen ikke, som prædikenen, forbinder langfredagen og påskedagen.

Efter prædikenen fulgte kirkebønnen. Der var endnu på Grundtvigs tid en meget meget lang bøn fra Baggers alterbog autoriseret, og til bestemte lejligheder i kirkeåret var der nogle bestemte andre bønner, som det var tilladt at benytte. Jeg må gå ud fra, at Grundtvig brugte disse bønner, men vidnesbyrdene tilsiger, at han en gang imellem kunne afvige derfra og indføje noget, der for ham selv eller menigheden var væsentligt her og nu. Det gør han eksempelvis i forbindelse med fru Maries sygdom sommeren 1853. Men han har også ved enkelte lejligheder – da der skulle bedes for den tiltrædende ny rigsdag i 1848, og ved Vartov kirkes genindvielse i 1858 – formuleret helt egne bønner, kortere og noget anderledes end de autoriserede.⁴⁶ Og Brun har et referat fra gudstjenesten 13. trinitatis søndag 1865, hvoraf det fremgår, at hans bøn den dag kan have været en anden end den autoriserede. Det fremgår også, at bønnen inden prædikenen endnu ikke havde fået bønnen fra husandagten til forlæg.⁴⁷

Endvidere sluttede præsten endnu på den tid, inden han forlod prædikestolen, med at lyse den aronitiske velsignelse, den samme, som lød og stadig lyder ved gudstjenestens slutning. Men den var Grundtvig ikke glad for, fordi han mente, den jo egentlig ikke hørte den nye pagt, som er dåbens pagt, til, så han indførte fredlysningen fra dåben som tilføjelse 'med kraft': "I Vorherres Jesu navn: Fred være med eder!"⁴⁸

Dernæst fulgte en salme, og så dåben. Ifølge det gamle kirkeritual havde den sin plads her efter salmen efter prædikenen. Den foregik efter Balles Døbeformular fra 1783. Dennes lange indledningstale, som ikke betød noget videre for Grundtvig⁴⁹, blev længe stående i det ritual, man brugte i Vartov, men kan være blevet udeladt til sidst i Grundtvigs tid.⁵⁰ Brun oplyser,⁵¹ at Grundtvig i de sidste år ved korstegnelsen før dåben

tilføjede: “til et vidnesbyrd om, at du tilhører [eller: skal tilhøre] den korsfæstede Herre Jesus Kristus!”

Så kom altergangen. Også her blev ritualet fulgt – næsten da. Eneste undvigelse fra ritualet turde være, at brød og vin uddeltes tavst, uden ordene om, at “dette er Jesu sande legeme/blod”.⁵² Brugen af fælleskalk forekommer os i dag fremmed, men den bidrog vel til fornemmelsen af “fællesskabet om Kristi blod”. Særkalke indførtes i Vartov først i 1937.⁵³ Hvor vi har udsagn om, at Grundtvig messede kollekt og epistel i gudstjenestens begyndelse⁵⁴, siges der ikke noget om det i forbindelse med altergangen. Og spørgsmålet om adgangen til alterbordet var en kirkeretslig, ikke en liturgisk sag.

Fredens ord fra dåben lystes igen efter altergang. Der findes en tegning med titlen *Fredlysningen*, som nu hænger i præsteværelset ved Immanuelskirken i København; det forestiller Grundtvig i messetøj stående foran alteret med front mod menigheden og med hænderne foldet foran maven. Menigheden – måske det sidste hold altergæster, samt nogle på pulpituret til højre, som vi ser billedet – ses stående, modtagende fredens ord. – Derefter sang man endnu en salme til slut.

Grundtvigs forhold til den nedarvede gudstjenesteordning var i hovedsagen godt; den var som gammel ven og gammel vej, der ikke svigter, det var kun ubetydelige småting, han kunne ønske ændret. Men *Evangelisk-kristelig Psalmebog*, som han det meste af sin præstetid, også i Vartov, måtte trækkes med, var ham en plage, og den var den negative inspirationskilde for hans eget salmeværk. I hans meget sene præsteår havde Vartov-menigheden udviklet sin egen sangtradition, og det var selvfølgelig på det punkt, hans væsentligste indsats til fornyelse af den danske gudstjeneste kom. Men det var også hans insisteren på Den apostolske Trosbekendelse, der fik den ind i selve gudstjenesten, og afskaffelsen af forhåndstilmeldingen til altergang måske. Men de øvrige liturgiske ændringer, som kom efter hans død, havde andre baggrunde end den grundtvigske.

Der var ingen kirkekaffe eller lignende efter gudstjenesten, den var ikke opfundet endnu. Efter gudstjenesten gik menigheden hver til sit uden nogen form for yderligere selskabelig sammenkomst. I Grundtvigs tid var der heller ingen månedlige menighedsmøder. Vartov fik først egne menighedslokaler på kirkens loft ved en ombygning i 1935, men menighedsmøder begyndte så småt at tage form allerede i Brandts præstetid (1872-89)⁵⁵

Ifølge sin embedsstilling var Grundtvig ikke forpligtet til at holde konfirmation – højst vel for børnene af de få ansatte ved Vartov stiftelse

– men han gjorde det alligevel for børnene af de ivrigste af dem, der søgte ham som frimenighedspræst. Tallet blev aldrig stort, og en del forældre har vel valgt at lade deres børn konfirmere andre steder. Appel (s. 49) nævner en række mulige årsager og forkaster dem igen. Antallet af både konfirmander og brudepar stiger under alle omstændigheder mærkbart efter Grundtvigs død. Brun⁵⁶ fortæller om konfirmandundervisningen og siger, at dens længde kunne variere, den var altså ikke, som andre steder, fastlagt til et vist antal måneder. Undervisningen foregik i præstegården, og de to køn blev tilsyneladende undervist hver for sig. Brun lader skinne igennem, at Grundtvig tidligere havde kunnet overvurdere sine elever, men med årene havde fået et mere realistisk billede af deres kundskab og modenhed i kristelig forstand. I de sene år talte han med dem om “det oprindelige menneskeliv”, som de kunne kende fra sig selv, og om “det kristelige menneskeliv”, som mødte dem i “Guds-Ordet til os”, og da om ordet i menneskemunden, hvori det menneskelige og det guddommelige mødes. Bibelhistorien fortaltes til almindelig oplysning, og udenadslære var Grundtvig en modstander af, bortset fra, når det gjaldt salmer. Her lagde han til gengæld desto større vægt på den. Troen er naturligvis en frivillig sag, men Herren har forklaret, hvilken tro og hvilken dåb det er, som gør salig. Dette skal henføres til det virkelige menneskeliv på jorden og derved blive de troende til fornyelse i sjæl og ånd. Undervisningen udmærkede sig ved jævnhed og simpelhed, siger Brun, og det skal i sammenhængen forstås positivt, og det virker som om der var mere vekselvirkning i hans undervisning af pigerne end af drengene.

Når det endelig kom til konfirmationsgudstjenesten – fremgår det af de *Kirkelige Lejlighedstaler* – holdt Grundtvig i de sene år foruden den sædvanlige prædiken en kort tale til både gamle og unge inden den lovpligtige overhøring af konfirmanderne i katekismen, dernæst endnu en kort tale til de unge inden selve konfirmationen, og til allersidst en ultrakort tale, nærmest kun et bibelord, til at afrunde det hele.

Angående Grundtvigs måde at vie folk på vil Brun, ud fra opskrifterne i *Kirkelige Lejlighedstaler* vide⁵⁷, at Grundtvig i de sene år satte sig ud over den nærgående såkaldte Kirkens Tilspørgsel, som stod i ritualen, om man nu var sikker på, at man havde berådt sig med Gud i Himlen, inden man indgik ægteskab, og brugte som regel kun at spørge efter devisen: “Hans, vil du have Grethe?” og omvendt, sådan som det blev indført med ritualen af 1897. Ville nogen have den udvidede tilspørgsel, så for Grundtvig gerne, men han ville ikke med ritualens ord tvinge folk til at svare ja til noget, de slet ikke havde tænkt over. Vielserne lå søndag efter højmesse, antagelig for at skåne Grundtvig, der jo alligevel skulle ind

til gudstjeneste, for unødigt transport, men de få vielser tyder på, at det igen her kun har været de ivrigste, der insisterede på at få netop ham til at foretage deres vielse.

Grundtvigs vielsestaler var så korte, at de nærmest kun var en lille tilføjelse af personlig art til det ritual, der i princippet godt kunne stå alene; de havde halv prædikenlængde, ikke meget over fem minutters varighed i tid. Det ser ud til, at han under en forudgående samtale har dannet sig et billede af parrene som par, for indholdet er meget forskelligt. Han kan skelne mellem kristelige og ukristelige ægteskaber; forskellen er, om man har troen med sig og kan opbygges indbyrdes i den. Han taler om kærligheden som sjælen i et lykkeligt ægteskab og den derved opnåelige forening af de umage størrelser: mand og kvinde.

Også Grundtvigs ligtaler var i de sene år korte, som resten af hans taler, og de er ikke mange. Grundtvig-arkivets fasc. 66 rummer fra perioden efter 1861 elleve manuskripter, hvoraf Brandt har trykt de ni. Det er alle taler over folk fra menigheden, ofte af de mere prominente – og så altså også over kong Christian VII. Her trykker vi fra 1868 talen over Georgia Skovgaard, som var gift med maleren P. C. Skovgaard og mor til brødrene Niels og Joachim Skovgaard. Det er kun den og ligtalen over kapellan Køster fra marts 1871, der stammer fra tiden efter Grundtvigs sygdom.

Grundtvig tager i sine ligtaler ofte udgangspunkt i det paulinske opstandelseskapitel, 1. Kor. 15, og forsøger herudfra at udvikle håbet om sejren over den sidste fjende, som tilintetgøres: døden. Vi skal trods dødens væld samles med Kristus og hinanden i det evige. Den sejr er allerede forudgrebet i menighedens tro og fællesskab. Derfor bebuder delagtighed heri også delagtighed i Kristi sejr. På den baggrund kan der lyses “fred til bod for bittert savn” over både døde og efterladte og husvalende trøst uanset det sørgelige i, at han, den gamle, skal begrave mennesker, der undertiden kun er halvt så gamle som ham selv. – Der siges sjældent ret meget om afdøde, kun et enkelt træk til belysning af hans væsen og trosliv, slet ikke nogen biografi eller skitse dertil, som man ofte oplever det i vore dage. Om denne tale nåede igennem og blev opfattet som sjælesorg er vanskeligt at sige, men ærlig tale var det.

På grund af sit dårlige bentøj kom Grundtvig som ældre ikke meget ud blandt folk i menigheden. Det havde han nu vistnok heller aldrig gjort. De, der ville ham noget, måtte komme til ham. Begtrup fortæller, at han “selv i den roligste tid aldrig havde haft anlæg for at besøge menighedens medlemmer i deres hjem”, og at han heller ikke var nogen god sjæle-

sørger i den almindelige forstand: den samtalepartner, der kan give råd og støtte i livets vanskelige stunder. Men han var godt klar over det selv.⁵⁸ Frederik Barfod fortæller, at Grundtvig havde den uvane at gå op og ned ad gulvet med folk i stedet for at byde dem en stol, endsige noget at ryge, skønt han selv ustandselig røg.⁵⁹ Og F. L. B. Zeuthen senior (far til den senere formand for Indre Mission) blev nærmest skræmt væk af samtalepartners træghed og fornemmelsen af, at Grundtvigs tanker var ved hans arbejde og ikke ved det nærværende.⁶⁰ Samstemmende kan flere fortælle, at Grundtvig kunne være studs og kort for hovedet, ja ligefrem brøsig og stiv, navnlig når han ikke ventede at blive opsøgt. Med årene indfandt der sig dog en vis mildhed, der i de sene år ligefrem kunne opfattes som 'fremtrædende'.⁶¹

Grundtvigs 60-års jubilæum som præst den 29.5.1871⁶² faldt tilfældigvis på 2. pinsedag. I den anledning gav menigheden ham en ny lukket vogn – stadig til hestetræk, det var før bilernes tid – til indvielse 1. pinsedag. Brandt (og Brun, som i sin bog citerer og refererer adskillige både prædikener og andre taler eller længere uddrag deraf) anfører hans prædiken den dag. På selve jubilæumsdagen, altså 2. pinsedag, blev han vækket af sang og skolebørn, og i kirken holdt han selv skriftetalen, men han prædikede ikke, det gjorde pastor Andreas Leth fra Ulsø-Olstrup, og så var der naturligvis altergang. Under gudstjenesten havde man lagt et nyt gulvtæppe i Grundtvigs arbejdsværelse hjemme på Store Tuborg, en gave fra 400 danske kvinder. Klokkeren 15 overrakte en pengegave på 2000 rdl. som skulle bruges dels til støtte for fattige karles og pigers højskoleophold, dels til salmesagens fremme. Ved middagsbordet hos Grundtvig klokken 16, normal spisetid (!, men det var før det elektriske lys), var der omtrent 100 gæster, og taler og sange vekslede. Om aftenen holdtes i Store Tuborgs have endnu et møde med skiftende sange og taler. Festlighederne denne dag mindede noget om dem ved 50-års jubilæet, men de var af gode grunde ikke så store som dengang.

De Vennemøder, som fra 1863 på fru Astas og andres initiativ holdtes omkring Grundtvigs fødselsdag den 8. september, må også omtales her. De blev i Grundtvigs levetid afholdt i 1863, 1865, 1866, 1868, 1869 og 1871, men præstebubilæet i 1861 kan også betragtes som en slags Vennemøde, i hvert fald som den begivenhed, der satte tanken om sådan nogle møder i verden. Mødet bortfaldt i 1864 på grund af krigen med Prøjsen, og i 1867 på grund af Grundtvigs sygdom. I 1870 holdtes der på grund af den fransk-tyske krig, som Danmark hvert øjeblik kunne blive inddraget i, ikke noget officielt møde, men dog samledes en del mennesker i Store Tuborgs have på Grundtvigs fødselsdag. I 1871 var

mødet på grund af præstejubilæet flyttet til maj, og det planlagte møde i 1872 fik i stedet karakter af noget nær en statsbegravelse. I disse møder indgik altid en gudstjeneste i Vartov, hvor Grundtvig prædikede, samt samvær i haven, først ved 'Gladhjem' på Gammel Kongevej, siden ved Store Tuborg på Strandvejen. Var der for mange mennesker, eller var det dårligt vejr, kunne man leje Store Ravnsborg eller Casino, Københavns største forsamlingsaal, til møderne, hvor der drøftedes sager af national og kirkelig interesse. At gøre noget nærmere ud af de enkelte møders temaer eller af Grundtvigs taler derved falder dog uden for denne artikels rammer. Men sådan et Vennemøde kunne vare 2-3 dage og samle 800-1000 mennesker i Grundtvigs levetid. Vennemøderne fik karakter af årsmøder i den grundtvigske bevægelse og fortsattes som sådanne indtil engang i 1880'erne, hvor det var blevet umuligt at fastholde illusionen om én grundtvigsk retning. Der er udgivet grundige referater af disse møder, først ved Kr. Køster og siden ved J. Kr. Madsen, der senere blev seminarieforsøger i Jelling.

I januar 1858 flyttede Vartov menighed hjem igen efter mere end et års udlændighed i Christiansborg Slotskirke, mens Vartov-komplekset blev renoveret. Og i april indgik Grundtvig for tredje gang i ægteskab, denne gang med Asta Tugendreich Adelheid Reedtz, født Krag-Juul-Vind-Frijs, enke efter udenrigsminister Holger Chr. Reedtz. Hun var kommet i forbindelse med Grundtvig via sin bekendt Marie Toft, og hun havde som enke tilsluttet sig Vartov menighed og havde opsøgt Grundtvig i sjælesørgerisk anliggende efter sin mands død. Hun var 32, han 74, og hun havde vel egentlig kun tilbudt at føre hus for pastor Grundtvig, fordi hun, ligesom mange andre, fandt hans huslige forhold fortvivlende, men han havde sagt, at så kunne de lige så godt blive gift, så det blev de. Holger Begtrup slår i sin mindeartikel om hende stærkt på, at det var ham, der ønskede ægteskab.⁶³ Han beskriver hende også som ligefrem og djærv og praktisk, men ikke videre åndelig eller teoretisk. Som frue på Palsgaard havde hun været dygtig og vellidt. Ægteskabet med Grundtvig vakte en del bestyrtelse, ja forargelse, men viste sig at blive lykkeligt. Grundtvig skriver "til min Asta": "*Datterlig* var min tredje Viv", og det kan godt passe, og det nye forår, hun bragte ind i hans sene høst, kan meget vel have forlænget hans liv. Måske har det faktum, at der pludselig kom børn i huset, også bidraget dertil. Børnenes opdragelse var naturligvis først og fremmest overladt fru Asta. Carl Weltzer (s. 245-47) bringer en karakteristik af hende, som ligner Begtrups, men siger, at hendes stilling som den gamle Grundtvigs kone næppe har været misundelsesværdig. Hun

førte sine egne fire børn med sig ind i ægteskabet og sammen med Grundtvigs "Alderdomstrøst" Frederik Lange Grundtvig, født 1854. Det blev ikke altid problemfrit. Men i februar 1860 fødes så en lille datter, som får navn efter sin fars tre hustruer: Asta Marie Elisabeth Grundtvig, og som de større børn efter sigende kappedes om at være gode imod. Faderen var 76 år gammel.

Kaj Thaning skriver om hende i *Vartovbogen* 1987 og slutter sin artikel: "ved sin omsorg skaffede hun ham 14 gode arbejdsår, og ved sin gæstfrihed skaffede hun ham kontakt med mange kredse ude i landet. Jo, hun var ham en god kone!" I hvert fald åbnede fru Asta hjemmet, både på Gl. Kongevej og senere på Store Tuborg, på en måde, som det aldrig før havde været muligt. Det betød, at Grundtvig, der ellers kunne have svært ved at skabe kontakt med mennesker, nu også begyndte at invitere, hvem han måtte ønske at se, til middag. Alt det praktiske stod jo hans kone og husets tjenestefolk for. Fru Asta var også en drivende kraft bag de første Vennemøder. Det bragte Grundtvig i et personligt forhold til mange af de venner og lærlinge, der ellers kun kendte ham fra kirken og det skrevne ord. Blandt de mange, der således besøgte Grundtvig, var en del politikere, skolefolk og yngre teologer, folk af den akademiske elite eller det bedre borgerskab, men også bønder. Der kom også folk fra de andre nordiske lande. Grundtvig var jo, i hvert fald ved sine to sidste ægteskaber, blevet optaget i overklassen, men snobbet var han jo ikke. Han nød selskab, når andre kunne tage initiativ til det. Brun – der stod i brevforbindelse med fru Asta længe efter Den Gamles død – lader til at vide god besked med, hvem der kom i det grundtvigske hus, men lægger dog, som naturligt er for ham, mest vægt på, hvilke nordmænd der kom. Rygtesmeden (som i dette tilfælde er biskop Martensen i hans erindringer) vil vide, at der blandt Grundtvigs gæster var et massivt overtal af kvinder, men i virkeligheden var kønnene nok nogenlunde ligeligt repræsenterede.

Endnu én ting må nævnes fra Grundtvigs hjem i hans meget sene år: Den husandagt, som i denne periode stod som husets egen gudstjeneste. I sit første ægteskabs tid befattede Grundtvig sig ikke med husandagt, muligvis er der ansatser til det under det andet, men det er først fra hans tredje ægteskabs tid, vi ved noget sikkert. Grundtvigs bøn under denne husandagt er berømt – og allerede omtalt. Den er højstemt, og den er ikke bare lang, den er ekstremt lang, og det virker, som om tre-fire bønner er sat sammen, så man kan overveje, om den er bedt i flere omgange. Fadervor er klemmt inde midt i, og Den Apostolske Trosbekendelse refereres. Der blev også sunget et par salmer, ofte vel 'Guds-Barnets

Vuggesang’, ‘Sov sødt, Barnlille’.⁶⁴ Det synes, som om denne husandagt også har været åben for andre end de sytten mennesker, der på den tid hørte til husstanden.

Om Grundtvigs boligforhold⁶⁵ i hans yderste alderdom ved vi, at han efter sin sygdom boede på ejendommen Store Tuborg på vestsiden af Strandvejen med udsigt over Øresund. Huset var til syd, vest og nord omgivet af have og træer. Ind kom man fra haven, fra nord, i en stue; videre frem til venstre lå så Grundtvigs arbejdsværelse og i forlængelse deraf soveværelset. Til højre fra havestuen, mod haven, lå familiens dagligstue og i forlængelse af den køkken mv. Ingen dør forbandt de to sider af huset. Udhuse og stald mv. stod på søndre side af huset i en rad fra øst til vest, i vinkel med hovedbygningen. Der var også en ekstra beboelse til mennesker. Grundtvigs arbejdsværelse var på alle vægge beklædt med boghylder helt til loftet. Ved det andet vinduesfag fra døren i nord havde Grundtvig sit arbejdssted: En lænestol med oval rygstøtte at sidde i og med en firkantet pude til at hvile hovedet, et bord med skrå plade stod foran ham og ved hans højre hånd et lille rundt bord til hans rygesager. Over for arbejdsbordet stod en god bred lænestol med høj ryg til besøgende. På den vestre væg stod, indeklemt mellem boghylder, en sofa, som Grundtvig brugte til at hvile sig på.

Grundtvigs almindelige daglige liv bestod, foruden af omgangen med hjemmets øvrige beboere⁶⁶ og den hjemmets gudstjeneste, som husandagten blev, af gudstjenesterne i kirken samt deres forberedelse. Lidt sjælesorg og rådgivning kunne han vel ikke undslå sig, foruden alle de besøgende. Enkelte artikler, som i Rasmus Nielsens tidsskrift *For Idé og Virkelighed*, skrev han endnu, og lejlighedssange, men han holdt ingen offentlige foredrag undtagen ved Vennemøderne og ved det nordiske kirkemøde i 1871. Han fulgte interesseret tidens begivenheder og lod sig aviser og tidsskrifter forelæse, eftersom han ikke selv kunne læse længere. Ligeledes bøger, også af skønlitterær art. Arbejdet havde han god hjælp til af kapellan Køster, så længe denne levede, og i øvrigt af fru Asta og af sin søn, Frederik. Han skrev sine prædikener først på ugen og lod sig dem derefter forelæse en tre-fire gange – modsat før i tiden, da han “tænkte tidligt, men skrev sent”.⁶⁷ På prædikestolen havde han sine opskrifter med og læste med en lup eller ekstempererede over dem. Vi kender kun hans prædikener fra disse opskrifter, for det var før fonografens og båndoptagerens tid. Om Grundtvigs håndskrift skal der siges, at han nu i sin høje alderdom nærmest maler med store latinske bogstaver, hvor han før sygdommen havde brugt gotisk skrift. Man kan

undertiden se, at det skrevne forskubber sig lidt inde i en linje; jeg tænker, han kan være ophørt med at skrive og begyndt igen; mønsteret er påfaldende. Der kan i disse prædikenopskrifter mangle enkelte ord (som han vel har troet, han havde skrevet), men tankesammenhængen i den enkelte prædiken brydes selvfølgelig aldrig.

I denne sene periode nåede Grundtvig selv at nyudgive to bøger. Først udkom i 1868 *Den Christelige Børnelærdom*, som først havde været en række artikler fra 1855-61 i C. M. Kragballes tidsskrift *Kirkelig Samler*. Bogen er Grundtvigs 'dogmatik' og absolut ikke læsning for børn. Og i 1871 udkom som bog *Kirke-Speil eller Udsigt over den christne Menigheds Levnedsløb*, som oprindeligt havde været nogle kirkehistoriske foredrag, som Grundtvig havde holdt i sit hjem i årene 1861-63. Samtidig arbejdede han med 2. udgave af *Sangværket*, til hvilket øjemed han ved sit 50-års præstebubilæum havde fået en klækkelig sum penge. Der blev skabt en 'grundtvigsk salmefond', der i samarbejde med Den Gamle skulle arbejde for udbredelsen af hans salmer. Første bind af *Sangværket* genudgaves i 1868, andet bind i 1871, og i årene efter Grundtvigs død fortsattes arbejdet.

I det daglige kunne han være temmelig tavs, men hvis andre kunne sætte ham i gang, så kunne han godt få tungen på gled. Det fik man efterhånden en vis øvelse i, og Grundtvig selv kunne da godt bidrage med en eller anden humoristisk eller ramsaltet bemærkning. Som da Ernst Trier engang opsøgte ham for at få noget forklaret om det onde og fik til svar: "Om De har lyst til at fare til det nederste helvede for at undersøge den sag, så har jeg sandelig ikke lyst til at følge med!"⁶⁸ Men hvad der i øvrigt er at fortælle om (privat)livet på Store Tuborg, om børnenes udvikling og det daglige arbejde i huset – det må vi her lade ligge.

I nutiden er pensionsalderen 65 år, og en tjenestemand skal gå af, når han når de 70. I den alder var Grundtvig på højden af sit arbejde som præst og politiker og på højden af sit livs lykke i ægteskabet med Marie Toft. Han fik tyve år mere at leve og arbejde i, men de sidste fem år, efter sygdommen i 1867, levede han vel mest på sin fortids meritter og på den respekt og beundring, der omgærdede ham i menigheden og i øvrigt. Nogen udfarende kraft var han ikke længere, men hans gode hoved og fortræffelige hukommelse var intakt. I hjemmet var han gammel og undertiden småsyg og klagede sig jævnlige over sit helbred, men når han var 'på', kunne han som regel samle kræfterne dertil. Hvis en præst i vore dage holder sine gudstjenester, men lader resten sejle, kan han risikere at blive upopulær, i hvert fald ukendt i sognet. Det blev Grundtvig ikke. I

kirken var han næsten blevet synonym med den kristendom, han forkyndte, og det var det, der gjorde Vartov-gudstjenesten til et trækplaster. Her var Ånden! Her var den levende menighed, som Grundtvig alle sine præstedage ønskede at opbygge og at tjene. – Og så sker det en gang imellem, når en præst har trukket fulde huse, at det hele falder sammen, når han er væk; men da Grundtvig var død, gik det ikke sådan, faktisk tværtimod! Både tallet på altergæster og tallet på kirkelige handlinger (og dermed formentlig menighedens størrelse som sådan) steg kraftigt under første halvdel af hans efterfølgers, C. J. Brandts, præstetid.⁶⁹ Hvad der siden gjorde kurven nedadgående, ikke mindst splittelsen omkring præstevalget i 1890, skal ikke omhandles her. Vi kan bare konstatere, at en levende menighed blev ved at samles i Vartov, skønt stemningslejet måske nok efterhånden faldt til det mere normale.

Litteraturliste

- A. Arnholtz, 'Grundtvigs salmer og deres melodier' i *Grundtvig-Studier* (København, 1952), optr. i *Vers og sang. Festskrift til Arthur Arnholtz 28.11.1971* (København, 1971).
- J. Appel, 'Væksttid' i *Vartov Valgmenigheds jubilæumsbog* (København, 1995).
- Th. Balslev, *Af Vartov Kirkes og Menigheds Historie* (København, 1939).
- H. Begtrup, *Vartovpræster gennem 80 år*, 'N. F. S. Grundtvig' (København, 1925).
- H. Begtrup, 'Fru Asta Grundtvig' i *Højskolebladet* (1926), 330-50.
- C. J. Brandt (udg.), *Kirkelige Lejlighedstaler af N.F.S. Grundtvig* (København, 1877).
- C. J. Brandt (udg.), *Sidste Prædikener af N. F. S. Grundtvig*, bd.2 (København, 1880).
- H. Brun, *Biskop N.F.S. Grundtvigs Levnedsløb*, bd. 1-2 (Oslo, 1882).
- A. Fabritius (udg.), *Fr. Barfod. Et Livs Erindringer* (København, 1938).
- A. Fog Pedersen, 'Grundtvigs Søndagsgæster' i *Vartovbogen* (København, 1972).
- N. F. S. Grundtvig, *Sang-Værk (SV)* (1983).
- U. Hansen, 'Grundtvig i Vartov' i *De danske Valg- og Frimenigheder* (Odense, 1944).
- M. Hay, *N. F. S. Grundtvig* (1960).
- H. Holm & J. Schrøder, 'Vartov Kirke gennem 200 Aar' i *Vartovbogen*

- (København, 1955).
- H. Høirup, *Frederik Lange Grundtvig* (Gyldendal, 1955).
- H. Høirup & S. Johansen (red.), *Grundtvigs Erindringer og Erindringer om Grundtvig* (København, 1954).
- H. Raun Iversen, *Ånd og Form i Menighedslivet i Vartov* (Ånd og Form) (København, 1983).
- S. Johansen (udg.), *N.F.S. Grundtvig: Taler paa Marielyst Højskole 1856-71* (København, 1956).
- Kr. Køster, *Det kirkelige Vennemøde i København* (1868).
- H. Fibiger Nørfelt, *En ny Sang i Danas Mund* (København, 1983).
- M. Pontoppidan, *Minder og Oplevelser* (1922).
- F. Schäeffer, *Untersuchungen über Grundtvig* (doktordisputats fra universitetet i Rostock, 1944).
- K. Thaning, 'Fra Grundtvigs sidste Hjem' i *Vartovbogen* (København, 1987).
- Chr. Thodberg, *En glemt Dimension i Grundtvigs Salmer* (København, 1969).
- Chr. Thodberg, *Syn og Sang. Poesi og Teologi hos Grundtvig* (København, 1989).
- C. Weltzer, 'N.F.S. Grundtvigs Sindssygdom 1867' i *Kirkehistoriske Samlinger* (1951).

Tillæg 1

Oversigt over Grundtvigs sene prædikener - efter 50-års jubilæet som præst

I nedenstående skema er de prædikener, der ikke er understregede, optaget og udgivet af C. J. Brandt i *Sidste Prædikener 1-2*. Samlingen er repræsentativ, men altså ufuldstændig. Brandt anslår at have taget "godt og vel halvdelen" af prædikenerne med. Det synes i underkanten, men hvis han har medregnet onsdagsprædikenerne, som han ikke har udgivet, er det mere plausibelt.

De understregede prædikener er ikke udgivet.

* efter en prædiken angiver, at der følger en prædiken onsdagen efter.

xx ved en helligdag markerer, at den er bortfaldet det pågældende år.

Det vil af denne liste umiddelbart fremgå, hvilke søndage der mangler prædikener til.

Langfredag		<u>63</u>	64	<u>65</u>	<u>66</u>		<u>68</u>	69	70	<u>71</u>	72	
Påskesøn.		<u>62</u>	63	64	65	66		<u>68</u>	69	70	<u>71</u>	72
Påskeman.				64	<u>65</u>							
1.søn. e. påske		<u>62</u> *	63 *	<u>64</u> *	<u>65</u> *	66 *		68 *	* 69	70 *	<u>71</u> *	72
2.søn. e. påske		<u>62</u>	63	64	<u>65</u>	66		<u>68</u>	69	70	71	72
3.søn. e. påske		62	<u>63</u>	64	<u>65</u>	66		68	<u>69</u>	70	71	
Bededag		62	<u>63</u>	64	<u>65</u>	66			69	70		
4.søn. e. påske		62	<u>63</u>	<u>64</u>	<u>65</u>	66		<u>68</u>	69	70	71	
5.søn. e. påske		<u>62</u>	63	64	65	66		68	<u>69</u>	70	71	
Kristi himmelfart		<u>62</u>	63	64	65	66			<u>69</u>	70	71	
6.søn. e. påske		<u>62</u> *	63	64	65	66		68	<u>69</u>	70		
Pinsesøn.		62	<u>63</u>	64	65	66		<u>68</u>	<u>69</u>	70	71	
Pinseman.		<u>62</u>	63	<u>64</u>	<u>65</u>			69				
Trinitatis		62	<u>63</u> *	<u>64</u>	<u>65</u>	66		68	69	70	*	<u>72</u>
1.søn. e. trin.	61	<u>62</u>	<u>63</u>	<u>64</u> *		66 *		<u>68</u>	69	70	71	72
2.søn. e. trin.	<u>61</u> *	<u>62</u> *	<u>63</u>	64		66		68	<u>69</u>	70	<u>71</u>	72
3.søn. e. trin.	61	<u>62</u>	<u>63</u> *	64		66		68	<u>69</u>	70 *	71	72
4.søn. e. trin.	61		<u>63</u> *	64		66		68	<u>69</u>	70	71 *	72
5.søn. e. trin.	<u>61</u> *	<u>62</u>	63	<u>64</u>		66 *		68	<u>69</u>	70	71	72
6.søn. e. trin.	61	<u>62</u>	<u>63</u>	<u>64</u> *	65	<u>66</u>		68	69 *	70	71	72
7.søn. e. trin.	61	62 *	<u>63</u>	<u>64</u>	<u>65</u> *	66		<u>68</u>	<u>69</u>	70 *	71	72
8.søn. e. trin.	61	<u>62</u>	<u>63</u>	<u>64</u>	<u>65</u>	66			69	70		72
9.søn.	61	62	<u>63</u>	<u>64</u>	<u>65</u>	<u>66</u>		<u>68</u>	69	70	<u>71</u>	72

Tillæg 2

Ved Georgia Skovgaards Baare
 26. Juli 1868
 Tekst: 1.Kor. 15,55

Død, hvor er din Brodd! Helvede, hvor er din Seier!

Dette Ord lød vel alt i ældgamle Dage som et Guds Ord fra en prophetisk Læbe, men at dette forunderlige Spaadoms-Ord nogen sinde skulde lyde som et Fryderaab fra en Dødeligs Læber, dertil var ingen Udsigt, førend da Guds Søn, Vorherre Jesus Christus ikke blot havde opvakt Lazarus, som stank, af Graven, men havde selv ligget i Graven, bunden med Dødens Lænker, og havde med sin seierrige Opstandelse med Kiød og Been bevist, at Dødens Lænker kunde ikke holde ham; men paa den Dag er det blevet et Ord-Sprog hos hele Guds-Folket paa Jorden, at Døden vel er Syndens Sold, men at det evige Liv er Guds Naadegave i Christus Jesus, Vorherre. Og i den Anledning oplyser Apostelen Paulus, at Døden vel endnu har Magt ogsaa hos Guds-Folket og bliver den sidste Fiende, som Christus i sin Menighed overvinder, men at den skal dog overvindes, saa alle Troende synger i Kor til Vorherres Jesu Christi Ære: *Død, hvor er din Brodd! Helvede, hvor er din Seier! Lovet være Gud, som giver os Seier ved Jesus Christus!*

En saadan vidunderlig Seier over Døden har Vorherre Jesus Christus da heller ikke blot fra Begyndelsen lovet sine Troende med det vidunderlige Ord: *Jeg er Opstandelsen og Livet; hvem der troer paa mig, skal leve, skiondt han døer, og hvem der levende troer paa mig, skal ikke døe evindeligt* – men denne Seier over Døden købte han til sine Troende med sit hellige og dyrebare Blod og bekræftede med sin seierrige Opstandelse for os, som ved Troen og Daaben med hele Herrens Liv er blevet vor fælles Eiendom.

Dette, christne Venner, er Kilden til vor evige Trøst i Dag og alle Dage over vor egen og vore Kiæres Død, at hverken skal den strække sig videre end til vor dødelige Legeme, heller ikke skal selv vort Legeme blive dens Rov, men skal naar Vorherre Jesus Christus, Livets Fyrste, kommer synlig igien, opstaae ligesom han opstod, forklaret til at følge Aanden og gientage Himmelfarten i hans Navn. – Dette var da ogsaa den kiære Kvindes Tro, ved hvis Baare vi sørge med den grædende Ægtefælle, ja, det var Troen, som hun frivillig bekiendte, ikke blot da hun be-

kræftede sin Daabs-Pagt, men alle sine Dage, Troen, som hun levede og døde i og skal om en liden Stund see seierrig kronet ved Kiødets Opstandelse.

Saa lad os da alle bede i Vorherres Jesu Navn, at denne dybt sørgende Ægtemand stedse klarere og kraftigere maa føle, at skiøndt Døden endnu har en Brodd, saa er den dog magtesløs for det troende Hierte saavelsom for den levendegiørende Aand og de Helliges Samfund og Fællesskab, saa at, hvad Gud har sammenføiet, kan ligesaalidt Døden som Engle eller Mennesker adskille, og at dette kiærlige Fællesskab paa Jorden og i Himlen skal bestaae i Evighed, alt som skrevet staaer: *Jeg er vis paa, at hverken Død eller Liv, hverken Engle eller nogen Skabning, hverken det Høie eller det Dybe, hverken det Nærværende eller /det/ Tilkommende kan skille os fra den Guds Kiærlighed, som er i Jesus Christus!*

Vielsestale 1/8 1869

P. Nielsen og M.K. Rasmussen

Christne Venner! Der har været og er endnu i den saakaldte Christenhed stor Uenighed om, enten Ægteskabet var mest til Gavn eller til Skade for det christelige Liv; men det kommer dog kun af, at man ingen rigtig Forskiel har gjort mellem christelige og uchristelige Ægteskaber. Thi ligesom det følger af sig selv, at et uchristeligt Ægteskab er den største Forhindring, man kan tænke sig, for et christeligt Liv og Levnet, saaledes har al Erfaring lært, at et ret christeligt Ægteskab er den bedste Forberedelse til de helliges Fællesskab og til et evigt Liv i Guds Kiærlighed, som kan findes paa Jorden.

For imidlertid at indsee dette, maae vi lægge vel Mærke til, at kun det Ægteskab er i Sandhed christeligt, som finder Sted mellem en Mand og en Kvinde, som begge af Hiertet troer paa Vorherre Jesus Christus, hans himmelske Fader og den Helligaand; thi glemmer man det, som man længe har gjort og endnu sædvanlig gjør, da forvirrer man aldeles Sagen; for det hedder i Lignelsen om det kongelige Giæstebud: Jeg tog mig en Hustru, og derfor kan jeg ikke komme; saa jo lykkeligere, det uchristelige Ægteskab synes at være, des vissere drager det Hiertet fra Gud til denne Verden, dens Glæder og Sorger. Men naar vi derimod hører Apostelen Paulus sige: I Mænd, elsker eders Hustruer, ligesom Herren elsker Menigheden! da mindes vi om, at i det christelige Ægteskab, der er den bedste Leilighed til baade at kiende Christi Kiærlighed og til at voxer i den, saa det christelige Ægteskab bliver bestandig et troere Billede med

Herrens Fællesskab med Menigheden som sin Brud, og Fremgang til salig Deelagtighed deri –

Vielsestale 4/3 1871

Fr. Jungersen* og Regitze Sophie Zinn

Christne Venner, at Kiærlighed er Sjælen i et lykkeligt Ægteskab, det følger nødvendig deraf, at Ægteskabet, for at være lykkeligt, maa være et hierteligt Fællesskab, som Enighed kan skabe et hierteligt Fællesskab; men at Ægteskabet, for at være lykkeligt, forudsætter et endnu inderligere Kiærligheds-Forhold end Barnlighedens, det har vi dog først lært ved guddommelig Aabenbaring, og skiøndt denne Aabenbaring alt fik Mæle paa det første Menneskes Tunge, er den dog endnu en Hemmelighed for de Fleste midt i Christenheden.

Ja, christne Venner, vi læser i Skabelsesbogen, at da Adam saae Eva staae ved sin Side, udraabte han af Aandens Drift: *Det er Kiød af mit Kiød og Been af mine Been, og hun skal hedde Mandinde, thi hun er taget af Manden. Derfor skal Manden forlade Fader og Moder og blive ved sin Hustru, og de to skal blive eet Kiød.*

Ja, christne Venner, at Kvinden, som skrevet staaer, maa glemme sit Folk og sin Faders Huus for at høre Mandens Huus til, det finder vi rimeligt nok, men at Manden maa forlade Fader og Moder for at blive eet med sin Hustru, det har

NB: Saaleedes forlod Guds eenbaarne Søn sin himmelske Fader, da han blev Menneskers Søn, og forlod sin jordiske Moder, da han opofrede sig paa Korset for at blive hos sin Hustru med en bestandig Glæde til Dagens Ende, saa de to blev eet Kiød.

* Den Frederik Jungersen, som senere var på tale som C. J. Brandts eftermand i Vartov, men i stedet blev Københavns Valgmenigheds første præst.

Nytaarsdag 1/1 1872

Tekst: Luk. 2,21

Hans Navn blev kaldet Jesus, som han var kaldt af Engelen, for han undfangedes i Moderliv.

Saaledes staaer der skrevet, og vi veed jo, at blandt alle de Mand-Folk

og Riger, som fik Navn paa Menneske-Tungen har intet vundet en saadan Navnkundighed som Navnet *Jesus Christus* og *Christenheden*, saa det kan ikke forundre os, at efter Israels Spaadomme og Engles Sange disse Navne ikke blot har en Fremtid, men har baade Tid og Evighed for sig. Jesu Christi Kongedømme skal aldrig faae Ende, og hans Rige kunde intet andet Folk arve.

Desuagtet har man dog i den sidste Tid hørt en hørirøstet Spaadom, desuagtet da man har seet en Begyndelse dertil, at Jesus-Christus-Navnet blev afsvoret, hvor det i Aarhundreder var tilbedt, og hans Rige, som var udraabt som det evige Guds-Rige som skal blomstre med Retfærdighed, Fred og Glæde i den Helligaand, nu blev bagtalt og bandsat som det afskyeligste Tyranni. Og skiøndt dette første Forsøg i Frankerige kun havde en kort Tilværelse, saa synes dog et nyt at forberedes over hele Christenheden, som, naar det udbryder, vil have en anderledes Udstrækning, saa man maa vel alvorlig spørge, om Christus og hans Rige endnu har hvad man kalder nogen Fremtid for sig.

Naar vi nu som Christne desuagtet godt tør spaae Christus-Navnet og Christus-Riget en Fremtid, som varer til Evigheden, da er det ikke blot for den aandelige Guddomskraft, der i dette Navn og dette Rige har vist sig gennem atten Aarhundreder, da det aabenbar trodsede al Verdens Magt og Kløgt, men fordi Danmarks Folk og Rige, hvor alt christeligt lige for vore Øine lever op i al sin Glands ogsaa har saa stor Fremtid som noget Folk og Rige paa Jorden, som de maae og vil dele med Jesus Christus og hans Folk og Rige.

Ja, christne Venner, Fred og Glæde har aabenbar fra Arildstid været det danske Folks Lyst og Længsel, og begge Dele har lige saa vel været Vorherres Jesu Christi, Naadens og Sandhedens, Løsen og Gave fra den Julenat, da den himmelske Hærskare sang for Hyrderne ved Betlehem: Ære være Gud i det Høie, Fred over Jorden og til hele Menneske-Slægten Velbehagelighed!

Ja, christne Venner, den store Glæde, som Jule-Engelen først spaaede hele Christen-Folket, og som Hyrderne ved Betlehem i samme Øieblik fik Forsmagen paa, den skal herefter især i Danmark lovsynges med himmelske Toner, fordi den evig og deilig trøster og glæder Menneske-Hjertet inderligere og fuldere til Forsmag paa det evige Halleluja af alle Guds Børn til den himmelske Faders Pris, som ved sin Kiærlighed vil være Eet i alle og samle alle sine Børn i den Førstefødte, for at de alle kan føle Guddoms-Livets Godhed i hele dets Fylde. Og skiøndt Muligheden heraf nødvendig henede er os alle ubegribelig, er dog Virkeligheden heraf lige upaatvivlelig for alle kiærlige Hjerter, fordi den daglig

kraftigere rører sig i Vorherres Jesu Christi Kiød og Blod, som skaber det hellige Samfund og Fællesskab, hvori han lever med Sønnen, ligesom Sønnen lever ved og med sin og vor himmelske Fader i den ubrødelige Fred og den uopløselige Glæde, som med den fuldkomne Klarhed udgjør det treenige Guddomsliv, som Faderen og Sønnen og den Hellig-Aand er lige gode om og vil dele med hele Menneske-Folket evindeligt. Amen.

Trinitatis Søndag 26/5 1872

Tekst: Johs. 3,1-15

“Uden nogen bliver født paany af Vand og Aand, kan han ikke komme ind i Guds Rige!”

Dette er Vorherres Jesu Christi eget Vidnesbyrd i Dagens Evangelium om en aandelig Gienfødelses Nødvendighed, til Børne-Ret i Guds Hus og Rige og om Daabens Nødvendighed til denne Gienfødelse, saa det er lige saa uchristeligt at tænke, man kan christelig gienfødtes uden Daaben i Faderens og Sønnens og den Helligaands Navn, som at tænke, man kan efter Syndefaldet blive et Guds Barn paany uden nogen virkelig Gienfødelse. Som og det giælder i det hele om den sande Christendom, at denne saa lidt lader sig eftergiøre ved menneskelig Vidskab som man ogsaa ved Troen paa en indbildt eller selvgiort Jesus Christus, som ikke er født af Jomfru Marie eller korsfæstet under Pontius Pilatus og opstanden paa den tredie Dag, kunde gienfødtes af Vand og Aand. Thi ligesom det er en guddommelig Sandhed, at Jesus Christus er Gud Faders eenbaarne Søn, og at det var Guds-Ordet fra Evighed, som blev Kiød for at boe iblandt os med en Herlighed som den eenbaarnes af Faderen, fuld af Naade og Sandhed, saaledes maa det ogsaa være en reen menneskelig Sandhed, at vi tror på den guddommelige Sandhed, da ellers den guddommelige Sandhed i Jesus Christus er os aldeles uvedkommende.

Dette er især i vore Dage vel at mærke under Skriftklogskabens Herredømme, da man bestandig sammenblendede, hvad man kaldte den rene Lærdom med den sande Trø. Da kom ikke blot mange til den Indbildning, at den blotte Forestilling om den guddommelig Frelser kunde være tilstrækkelig til aandelig Gienfødelse, men de fleste Skriftkloge mente, at Forestillingen om en saadan guddommelig Menneske-Søn, som staaer afmalet for os i det Ny Testamente, kunde være og virke lige livagtig, om han end aldrig havde været guddommelig nærværende eller havde indstiftet et saadant Gienfødelsens og Fornylsens Bad af Vand og Aand, som Daaben er. Det er derved kommet saa vidt, at de fleste gamle Skrift-

kloge ansee det ikke for Aandløshed eller dog for en stor Skrøbelighed at kræve Tegn og underlige Gjæringer til Aandens usynlige Stovværk.

Vistnok sporer man aldrig noget nyt christeligt eller gudeligt Liv efter en saadan luftig Gienfødelse, men den mener man heller ikke at behøve, da Sjælens Udødelighed skulde være sikker nok, saa det er kun til Trøst over den legemlige Død, at Mennesket trænger til en skiult Gienfødelse af Aanden.

Derfor, kiære Venner! Lad os ret for Alvor indprænte os og vore Børn, at enten maae vi opgive al Trøst i Vorherres Jesu Christi Navn og Naade, eller vi maa med enfoldig Barne-Tro knytte os uopløselig til ham, som i Skriften staar os malet for Øjne, og til hans Munds Ord ved Daaben og Nadveren, hvorved vi ene kan gienfødtes og opdrages til det evige Liv. Amen.

Noter

¹ Sådan hed det officielt. Om Vartovs tidlige historie som 'helligånds-hospital', se Th. Balslev 1939, afsnit I-II samt Jacob Appel 1995, 13.

² Om sit syn på den kirkelige frihed skrev han i 1834 *Den Danske Statskirke, upartisk betragtet*, et skrift, som han i 1868 genudgav med en skarp aktualiserende Efterskrift, dateret 1867.

³ Carl Weltzer 1951, 212.

⁴ I tiden efter sygdommen 1867 fremstår flg. skæringspunkter: I året 1867-68 har de ca. samme længde – ca. 80 linjer i Brandts opsætning – frasat perioden fra fastelavn til 6. trinitatis søndag, hvor de er noget længere. Fra nytår 1869 til pinse 1871 er længden fast ca. 70 linjer, men derefter svinder kræfterne, først langsomt, men det sidste års tid, Grundtvig lever, fra 14. trinitatis søndag 1871, har vi de ekstremt korte prædikener på kun godt 50 linjer. Til sammenligning er gennemsnitslængden i perioden advent 1866 til faste 1867: 122 linjer.

⁵ Brun 1882, bd. 2, 595, 650.

⁶ Høirup & Johansen 1954, 243. De har samlet en række akter eller en citatmosaik, fra Grundtvig selv og især fra andre, til belysning af Grundtvigs levnedsløb og personlighed. Barfod havde haft sin gang i den grundtvigske bevægelse og hos Grundtvigs siden sin ungdom.

⁷ *Ibid.*, 259 (258-60). Englænderen Edmund Gosse var i København i sommeren 1872 og har senere skrevet bogen *Two Visits To Denmark*.

⁸ Sådan udlægges det normalt. Men om denne noget spegede sag, se: Skat Arildsens artikel i *Kirken og Tiden* (1935), 257-68. Det er Arildsens pointe, at Grundtvig *ikke* fik bispeudnævnelse, men kun "rang med Sjællands biskop", og han beskylder kulturminister D. G. Monrad, som overbragte

- indstillingen, for i sin mundtlige fremførelse at give årsag til misforståelsen. Både Grundtvig selv og kredsen omkring ham havde forstået, at han var blevet udnævnt til biskop. Selv det norske Videnskabernes Akademi titulerer ham som biskop, da det optager ham som medlem.
- ⁹ Udtrykket er Peter Schindlers i sin festtale ved Katholsk Højskoles mindefest for Grundtvig 1940, trykt i *Gads danske Magazin* (1941).
- ¹⁰ Således fx biskop Martensen (Weltzer 1951, 212-13 & 231).
- ¹¹ Kr. Køster 1868, 14, jf. Begtrup 1925, 21.
- ¹² *Op.cit.* (note 3). Weltzer gør opmærksom på, at det just ikke var alle Grundtvigs venner, der kunne eller ville indse, at han var blevet syg.
- ¹³ Raun Iversen 1983, 88.
- ¹⁴ Om dens oprettelse skriver Begtrup læseværdigt (*op.cit.* (note 11), 57 ff). Jf. også Balslev, *op.cit.* (note 1).
- ¹⁵ *Op.cit.* (note 13), 88-89.
- ¹⁶ Om denne traditions oprindelse skriver C. J. Brandt i *Kirkelige Lejlighedstaler* (s. 464): 1821 udsatte en enke C. Quist, som tidligere gavmildt havde betænkt Københavns fattigskoler, en præmie for den bedste mindesang om Morten Luther, "som den gode Gud udrustede med visdom, lærdom og et uforandret mod i dødstimen, for at skaffe den hellige skrift frem for alle slægter, så nu kan alle, som vil, i sin redelig enfoldige tro finde vej til Guds rige, så klar som solen på den klare himmel". Præmien tilkendte hun student S. Zahle for sangen, 'I Betlehem var lyset tændt' og erhvervede sig kongelig tilladelse til, at den måtte blive afsungen i Vartov kirke hvert år den 31. oktober af børn fra fattigskolerne, imod at hun stiftede et legat på 250 rdl, for hvis renter dels organisten skulle lønnes, dels sangen efterhånden optrykkes. Året efter føjede hun hertil andre 200 rdl, hvis renter skulle tilfalde præsten, og dette gav anledning til, at Grundtvig i den menneskealder, han var præst ved Vartov stiftelse, til sin høje alderdom årlig holdt de mindetaler over Luther, som her meddeles, for så vidt der findes fuldstændige udkast til dem.
- ¹⁷ Disse taler er i 100-året for højskolens oprettelse offentliggjort i Steen Johansen (udg.), *N.F.S. Grundtvig: Taler paa Marielyst Højskole 1856-71* (1956).
- ¹⁸ Appel, *op.cit.* (note 1), 25-26.
- ¹⁹ Brun, *op.cit.* (note 5), 216 ff; Begtrup, *op.cit.* (note 11), 98 og Pontoppidan (1922), 37 (fx).
- ²⁰ Appel, *op.cit.* (note 1) har side 24 ff en udførlig omtale af dette med at leje stole.
- ²¹ Der findes samtidige billeder i *Illustreret Tidende* (1883). Det ene, et fotografi, viser kirkens midtergang med tæpper, det andet, en tegning af C. V. Nielsen, viser den uden. Arkitekt Helge Holm fortæller i forbindelse med

tegningen, at sådan så kirken også ud, da han i 1921 fik at gøre med kirken. De fleste oplysninger om kirkens indre er hentet fra hans og Johs. Schrøders dobbeltartikel 'Vartov Kirke gennem 200 Aar' i *Vartovbogen* (1955).

22 Men denne placering af prædikestolen var også almindelig i de kirker, der byggedes i 1700-tallet. Frederiks tyske kirke var også sådan indrettet. Vartov kirke er bygget i 1754-55.

23 *Op.cit.* (note 6), 256 (256-58).

24 H. Fibiger Nørfelt har i bogen *En ny Sang i Danas Mund* (København, 1983), givet en grundig redegørelse for melodierne til Grundtvigs salmer, fra Vartov-tiden og helt frem til *Den Danske Salmebog* af 1953. Se også Arthur Arnholtz, 'Grundtvigs salmer og deres melodier' i *Grundtvig-Studier* (København, 1952), optr. i *Vers og sang. Festskrift til Arthur Arnholtz 28.11.1971* (København, 1971).

25 *Op.cit.* (note 13), 85-86.

26 *Op.cit.* (note 13), 86.

27 *Op.cit.* (note 5), 620.

28 *Op.cit.* (note 18), 26.

29 som undersøgt af Jacob Appel, *ibid.*

30 Se bilag til herværende artikel: 'Oversigt over Grundtvigs sene prædikener.'

31 *Op.cit.* (note 18) 41 (40-41) & 48.

32 *Dagbladet* mandag den 15.4.1867.

33 *Op.cit.* (note 5), side 670-72.

34 *Op.cit.* (note 5), 479-82.

35 *Op.cit.* (note 5), 603-04.

36 Henning Høirup 1955, side 42 (30-50).

37 (a) Brun, *op.cit.* (note 5), 743 ff, (b) Begtrup, *op.cit.* (note 11), 70-71, (c) i en udateret optegnelse af Karoline Brummer med hjemmel hos Anna Thalbitser, (d) af J. Berthelsen efter diktat af Louise Strike, trykt af Henning Høirup i *Menighedsbladets* julenummer 1946, og (e) Appel, *op.cit.* (note 18), 46-47, med lidt kommentering undervejs.

38 *Op.cit.* (note 5), 604.

39 Begtrup, *op.cit.* (note 11), 17.

40 Af de 272 prædikener efter sygdommen er de 71 utrykte og fra perioden inden sygdommen trykkes 177, mens 190 udelades. Det giver i alt 639 prædikener, hvoraf 378 trykkes, 59,1 %; fraregnes onsdagsprædikenerne bliver det 378 af 547 = 69,1 %. I denne opstilling medregnes ligtaler og vielsestaler ikke. Brandt, *op.cit.* (note 16), har i *Lejlighedstaler* fra efter Grundtvigs jubilæum 1861 ladet trykke ni af de første og fjorten af de sidste, men kun een hhv. to fra efter sygdommen. Desuden trykkes fem prædikener til Luthers minde, alle fra før sygdommen, fire konfirmationstaler, heraf to fra efter sygdommen og to skriftetaler fra før sygdommen.

- ⁴¹ Guds Ånd siger rigtigt nok, at vi skal omvende os, men det er til Guds Søns glædelige budskab, at Gud ikke vil dømme eller straffe, men frelse, og enhver, som tror derpå, skal virkelig frelses. Kun på den måde kan vi med den fortabte søn gå i os selv og indse vor elendighed og Guds faderlige kærlighed. Det er omvendelse fra verdens og sin egen åndelighed, dyd og forstand til barne-evangeliet og korsets ord på vejen til paradís. Der lyder imidlertid i vore dage en anden omvendelsesforkyndelse, og hvad enten den nu går på sæder og skikke eller på suk og tårer, så går den kun på det udvortes. [Mit referat af den pågældende prædiken, A. E.].
- ⁴² Fx 4. påskesøndag 1871. Men hvis menigheden sørger over at skulle miste Grundtvig, så vidner den mod sig selv, at den har glemt Ånden! (4. påskesøndag 1869).
- ⁴³ Frank Schæffers *Untersuchungen über Grundtvig* er en doktordisputats fra universitetet i Rostock 1944. Og det er vel udtryk for en vis akademisk frihed i nazismens tid, at han havde valgmenighedspræst Th. Balslev som vejleder. Schæffers redegørelse side 150 ff. er læseværdig. Men når han hævder, at man i den ældre Grundtvigs prædikener ikke skal vente at finde teologiske udredninger, så må det tilføjes, at de sandelig stadig indeholder teologi!
- ⁴⁴ Fx om valgmenighedssagen 3. fastesøndag 1868, om Grækenlands nyvundne frihed 24. trinitatis søndag 1868 og om Pariserkommunen nytårsdag 1872.
- ⁴⁵ *Sangværket* (1982-84-udgaven) angiver fra perioden 1868-72 nitten salmer, hvoraf et par endda synes ufuldstændige, samt en række bibelhistoriske digte, der er optaget i *Sangværkets* bind 2. Den første af disse salmer er den nævnte 'Kom, Sandheds-Aand -', som *Sangværket*, og med det DDS 1953 daterer til 1868, men DDS 2003 daterer den til 1864. Det støttes af, at Brun anfører den (hele) i et notat angående 1865, og det første vers er udskrevet i Grundtvigs manus til 1. adventssøndag 1866 (ifølge Brandt).
- ⁴⁶ Begtrup angiver hele indvielsesprædikenen, inkl. bønnen, *op.cit.* (note 11), 62-67.
- ⁴⁷ *Op.cit.* (note 5), 481.
- ⁴⁸ *Ibid.*, 482.
- ⁴⁹ Chr. Thodberg 1969, 20.
- ⁵⁰ Chr. Thodberg 1989, 18 & 55. Balles Døbeformular kan efterses samme sted side 14-18.
- ⁵¹ *Op.cit.* (note 5), 617.
- ⁵² *Op.cit.* (note 50), 299.
- ⁵³ *Op.cit.* (note 18), 101 ff.
- ⁵⁴ *Op.cit.* (note 24), 14.
- ⁵⁵ K. G. Brandt, søn af C. J. Brandt, jf. Begtrup, *op.cit.* (note 11), 132.

- ⁵⁶ *Op.cit.* (note 5), 692-701.
- ⁵⁷ *Op.cit.* (note 5), 702.
- ⁵⁸ Begtrup, *op.cit.* (note 11), 56.
- ⁵⁹ A. Fabritius 1938, 190, jf. Marie Hay 1960, 93.
- ⁶⁰ Marie Hay, *ibid.*, 91-92.
- ⁶¹ *Op.cit.* (note 5), 605 og 791.
- ⁶² Brun fortæller bredt om den, (*ibid.*), 721 ff.
- ⁶³ Begtrup 1926, spalte 337.
- ⁶⁴ *Op.cit.* (note 5), 734.
- ⁶⁵ *Ibid.*, 597-98.
- ⁶⁶ Brun fortæller nogle detaljer, *ibid.*, 653 ff. .
- ⁶⁷ Begtrup, *op.cit.* (note 11), 16.
- ⁶⁸ *Op.cit.* (note 5), 351.
- ⁶⁹ *Op.cit.* (note 18), 48-49.